

2005-995
Кыргыз

Д. 10.04.236 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК 372.3

Раева Токтобүбү Тойшукуеевна

**Орус мектептеринин башталгыч
класстарына арналган кыргыз тили
окуу китептеринин илимий-
методикалык негиздери**

Адистиги: 13.00.02 – окутуунун теориясы жана методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек - 2005

Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору,
профессор А. О. Осмонкулов

Расмий оппоненттер: педагогика илимдеринин доктору,
профессор Б. Өмүралиев
педагогика илимдеринин кандидаты,
доцент Ж. Чыманов

Жетектөөчү мекеме: Бишкек гуманитардык университети

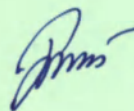
Иш 2005-жылы 13-январында саат 10⁰⁰до педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.04.236 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265^а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын ИУАсынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2005-жылдын 13/xii жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

Г. З. Жамашева

Иштин жалпы мүнөздөмөсү. Республикабыз азыркы күндө эгемендүү мамлекет катары дүйнөгө кеңири таанылып, өз бетинче өнүгүү жолуна түшкөндүгүнө байланыштуу анын эларалык жана ички коомдук-саясий түзүлүшүндө көп өзгөртүүлөр болду.

1989-жылы 23-сентябрда Кыргызстан Жогорку Кеңешинин онунчу сессиясында мамлекеттик тил жөнүндө кабыл алынган мыйзамдын аткарылышын камсыз кылуу максатында республикабыздын орус мектептеринде кыргыз тилин окутууга өзгөчө маани берилип, бул багытта аткарылуучу иш-чаралар конкреттүү аныкталды. Мектептердин окуу планы кайрадан түзүлүп, орус мектептеринин I - XI класстарында мамлекеттик тилди окутуу жагы киргизилип, анын программасы жана окуу китептери жаңыртылып түзүлдү.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун деңгээлин учур талабына шайкеш келтирүүдөгү өзөктүү маселелер окуу программаларын жана окуу китептерин иштеп чыгуу экендиги белгилүү. Окуу китебинин тарыхына көз жүгүртүп караганыбызда анын кызматы, мазмуну, түзүлүшү, ага коюлуучу дидактикалык талаптар коомдун өсүшү менен улам такталып, аныкталып турууга тийиш. Айрыкча, эгемендүүлүктүн мезгилинде окуу китебине болгон суроо-талап жогорку деңгээлге көтөрүлүп, азыркы окуу китептерине жаңыча мамиле кылып, алардын мазмунун жана структурасын өзгөртүү талабын күн тартибине койду.

Мурунку программада окуучулардын кебин өстүрүүгө анчалык көңүл бурулбай келсе, бул жаңы программада (Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I-XI класстары үчүн кыргыз тилинин программасы. –Бишкек, 2000. 87 б.) улуттардын бири-биринин тилин билип, дилин түшүнүп анын методикалык мазмунун өркүндөтүү, окуучулардын кызыгууларын жана талаптарын арттырууга өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Бул талаптар окуу китептеринде милдеттүү түрдө чагылдырылышы зарыл болду.

Теманын актуалдуулугу. Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамды 15 жыл ичинде аткаруу процесси бул багыттагы иштерге өзгөртүү, толуктоо, кошумчалоо иштеринин зарыл экендигин көрсөттү. Ушундан кийин 2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам толуктоолор, өзгөртүүлөр менен кайрадан кабыл алынып, анда “окутуу расмий же башка тилдерде жүргүзүлгөн жалпы орто билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда) окутуунун бардык учурунда мамлекеттик тилди окутуу жана үйрөтүү камсыз кылынат” деп белгиленген (Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамы //Эркинтоо, -2004. 6-апрель).

Мамлекеттик тилди башка улуттардын өкүлдөрүнө үйрөтүү жана окутуу маселесин турмушка ашырууда негизги милдет - баарынан

мурда кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун дидактикалык, лингвистикалык, методикалык негиздерин иштеп чыгуу. Ал эми бул проблема окуу китептери менен түздөн-түз байланыштуу. Анткени окуу китеби окуучулар үчүн билим алуунун булагы болуп эсептелет. Изилденип жаткан маселени талапка ылайык толук чечүү үчүн Кыргызстанда жашап жаткан башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз тилин окутуунун тарыхын, анын илимий-методикалык жактан жетишкендиктерин, кемчиликтерин, тажрыйба-табылгаларын аныктоо өзгөчө мааниге ээ. Мында орчундуу орунду окуу китептери, анын ичинен, башталгыч класстар үчүн түзүлгөн окуу китептери, алардын тарыхы түзөөрү белгилүү.

Мына ушул жагдай-шарттар бул изилдөө ишибиздин актуалдуулугун аныктап, аталган темада иштөөгө негиз болду. Орус мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуу боюнча сапаттуу окуу китептерин түзгөн окумуштуу-методисттер жана алдыңкы мугалимдердин алдына кийинки талаптарга ылайык жаңы проблемалар коюлгандыктан, биздин илимий-изилдөө ишибиз орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн кыргыз тили окуу китептеринин илимий-методикалык негиздерин аныктоого арналды.

Азыркы учурда орус мектептеринин башталгыч класстарынын окуучуларын кыргыз тили боюнча сапаттуу окуу китептери менен камсыз кылуу үчүн барыдан мурда, алардын тарыхына кайрылып, лингвистикалык, методикалык жана жалпы эле дидактикалык түзүлүшүн ар тараптан терең иликтөө, жетишкен ийгиликтерин аныктап, аларды азыркы учурда колдонууга сунуш кылуу, кемчилик жактарын ачып көрсөтүү зарыл. Тилекке каршы, бул олуттуу маселе соңку мезгилге чейин атайын изилдөөнүн объектисине алынбай келди. Ошол эле учурда коңшулаш Казахстан, Өзбекстан, ошондой эле башка республикаларда эне тилин орус мектептеринде окутууга байланыштуу анын программасы, сапаттуу окуу китептери, окуу-методикалык эмгектер жарыяланып, бир нече кандидаттык жана докторлук диссертациялар жакталып, башталгыч класстарда экинчи тилди окутууга байланыштуу проблемалар ийгиликтүү чечилип жатат.

Изилдөөнүн объектиси - өткөн кылымдын 60-жылдарына чейинки мезгилдерде кыргыз тилин орус мектептердин башталгыч класстарында окутуу процессинин уюштурулушу жана жүргүзүлүшү.

Изилдөөнүн предмети – орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн окуу китептеринин мазмуну, структурасы жана илимий-методикалык негиздери.

Изилдөөнүн илимий божомолу (гипотезасы) төмөнкү жагдай-шарттарга негизделет, эгерде:

- өткөн кылымдын башталышынан тартып 60-жылдарга чейинки кыргыз тилин башка улуттарга окутуунун тарыхы терең изилденсе;

- алгачкы окуу китептеринин мазмуну, структурасы ошол мезгилдин талабын эске алуу менен педагогиканын бүгүнкү талабына ылайык талданса;
- окуу китептериндеги лингвистикалык-теориялык жана педагогикалык-дидактикалык материалдардын берилиши иликтенсе;
- аталган мезгилдеги окуу китептеринин бүгүнкү күнгө да кадимкидей кызмат кылууга жарактуу маалымат-материалдары аныкталса;
- алардын мазмунундагы, дидактикалык жабдылышындагы алгылыктуу жактар бүгүнкү талаптарга ылайык өзгөртүлсө жана кеңири колдонулса;
- окуу китептерин түзүүдөгү жалпы эле тажрыйбалар билим берүүнүн азыркы мыйзамына, концепцияларына ылайык ыктуу колдонулса, орус тилдүү мектептердин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну да, лингвистикалык жана дидактикалык жактан сапаты да кыйла жогорулап, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессин өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт эле деп эсептейбиз.

Изилдөөнүн максаты – өткөн кылымдын 60-жылдарына чейинки кыргыз тили окуу китебинин тарыхын, ал кездеги окутуунун ал-абалын ар тараптан изилдөө менен андагы алгылыктуу жактарын, табылгаларын аныктап, бүгүнкү окутуу ишинде пайдаланууга сунуш кылуу. Бул максатка жетүү үчүн иликтөөгө төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- революцияга чейинки мусулман жана орус мектептери үчүн түзүлгөн окуу китептерин талдоо;
- ал китептерди иштеп чыгууда тутунган принциптерди жана методдорду аныктоо;
- революциядан кийинки 60-жылдарга чейинки окуу китептерин лингвистикалык жана педагогикалык жактан талдоо;
- кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө окутууга арналган окуу китептеринин пайда болуу, өнүгүү эволюциясын изилдөө;
- окуу китептеринин кыргыз тилин окутуу процессинде алган ордун, маанисин аныктоо;
- аталган мезгилдеги кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу боюнча иштелген эмгектерди талдоо;
- көрсөтүлгөн мезгилдерде жарык көргөн окуу китептери боюнча жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштерин талдоо, алардын жыйынтыктарын жалпылаштыруу;
- кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга коюлуп жаткан талаптарга мүнөздөмө берүү, аны жакшыртууга карата изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча сунуштарды айтууга аракет жасоо.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катарында коом менен дүйнөнү таанып билүүнүн, улуттук тилдер, улуттук мамилелер жана алардын өнүгүшү, этномаданият туурасындагы философиялык, педагогикалык жана социалдык эмгектер; окуу китебинин мазмуну, максаттары, принциптери туурасындагы көрүнүктүү окумуштуу-методисттердин эмгектери, андагы жетектөөчү ойлору; мамлекеттик тилди өркүндөтүү жана окутуу-үйрөтүүгө байланыштуу кабыл алынган мыйзам, билим берүү концепциялары жана мамлекеттик стандарттар жетекчиликке алынды.

Изилдөө ишинде төмөнкү методдор колдонулду:

1. Теориялык: а) темага тиешелүү жалпы тарыхый жана педагогикалык, лингвистикалык, методологиялык адабияттарды окуп үйрөнүү; б) программаларды, окуу китептерди, окуу-методикалык адабияттарды иликтөө; в) кыргыз тилин орус мектептеринде окутуунун тарыхын; г) экинчи тилди башка улуттарга окутуунун методикасына тиешелүү материалдарды изилдөөгө алуу.

2. Тарыхый-генетикалык: Т.Шонанов, А.Шабданов, Е.Петровский, Т.Актанов, К. Нанаев, М. Жаңыбаев, М. Кангелдиев, Ш. Адиев, В.Н.Шнейдман ж.б. орус мектептерине арналган окуу китептерине талдоо жүргүзүү;

3. Тарыхый жагынан салыштыруу: Ушул окуу китептеринин жетишкен жактарын жана кемчиликтерин көрсөтүп, окуу планы, программа, окутуунун дидактикалык системасындагы өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берүү менен азыркы учурдагы окуу китептеринен болгон айырмачылыктарын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Диссертациялык эмгекте орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн 1960-жылга чейинки басылган окуу китептеринин тарыхы, алардын илимий-методикалык түзүлүшү, колдонулган жалпы педагогикалык принциптерине талдоо жүргүзүлүп, алардын кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы ролу, мааниси жана аткарган кызматы такталды. Ал окуу китептерин жазууда революцияга чейинки традициялык эски, ошондой эле жаңы метод менен окутулган мектептер жана орус-тузем мектептери үчүн басылган окуу китептеринин тийгизген таасири жөнүндө кеңири маалымат берилди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси.

1960-жылдарга чейинки кыргыз тилин башка улуттарга үйрөтүү үчүн түзүлгөн окуу китептерин жана программаларды изилдөөдө чыгарылган илимий-теориялык жыйынтыктарды, тыянактарды, орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн жазылган кыргыз тилин окуу китептерин түзүүгө айрым сунуштарды, маалыматтарды бере алат. Орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн жазылган кыргыз тили окуу китебинин мазмунун, дидактикалык жабдылышын жакшыртууга, өркүндөтүүгө көмөк көрсөтө алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу иштеринин башталышы жана калыптанышы;
- орус тилдүү мектептердин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн алгачкы окуу китептеринин мазмунуна жана структурасына берилген мүнөздөмө;
- ал окуу китептеринин лингвистикалык жана методикалык негиздери;
- өткөн кылымдын 60-жылдарына чейинки окуу китептеринин табылгалары, тажрыйбалары жана алардын алгылыктуу жактары;
- азыркы окуу китептеринин сапатын жакшыртууга, өркүндөтүүгө өбөлгө түзүүчү ой-сунуштар, тыянактар.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертациялык иш боюнча илимий макалалар Ж.Баласагын атындагы КУУ, К. Тыныстанов атындагы БМУ чыгарган илимий журналдарда, жыйнактарда, басма сөздөргө жарыяланган. Ошондой эле изилдөөдөгү жыйынтыктар Ысыккөл областтык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институтунда, Каракол шаардык кыргыз тили мугалимдеринин дайыма иштөөчү семинарында, областтык билим берүү институтунун көчмө чогулуштарында талкууланды. Республикалык бир нече илимий-практикалык конференцияларда докладдар окулду жана негизги жоболор методикалык колдонмолордо чагылдырылды.

Иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүктөн турат. Иштин аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилет.

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максат-милдети, илимий жаңылыгы жана теориялык, практикалык маанилери, методологиялык негизи аныкталып, пайдаланылган методдор жөнүндө айтылат.

Биринчи бапта («Революцияга чейинки мусулман жана орус-тузем мектептерине арналган окуу китептери») традициялык эски жана жаңы метод менен окутулган мектептердеги, ошондой эле орус-тузем мектептери үчүн жазылган окуу китептерине талдоо жүргүзүлдү.

Революцияга чейинки башталгыч билим берүүчү мусулман мектептеринде куран жана башка диндик китептер окутулган. Мындай мектептер көбүнчө мечиттин алдында, же айрым кишилердин үйлөрүндө ачылып, молдонун акысы ата-энелердин эсебинен төлөнгөн. Бирок мындай мектептер Орто Азияда жашаган башка элдерге караганда кыргыздарда кийинчерээк пайда болгондугу В.Бартольдун эмгегинде (История турецко-монгольских народов. –Ташкент, 1928. –с.15.) ачык көрсөтүлгөн.

Ошол мектептерде окутуу тамга методу боюнча жүргүзүлүп, жазууга үйрөтүү үч этапка бөлүнгөн: 1. Араб тамгаларынын айрым элементтерин жазууга машыктыруу (сархат); 2. Тамгаларды бири-

бирине кошуп жазууга машыктыруу (мурак-кабат); 3. Айрым саптарды жазууга машыктыруу (мукаттаат).

Мектептерге реформа жүргүзүүнүн негизинде мурдатан келе жаткан окуу системасынын ордуна (“Усили кадим”), жаңы метод (“Усили жадид”) менен окуган мектептер пайда боло баштайт. Жадидчилердин айырмасы диндик сабактардан тышкары орус тили, арифметика, геометрия, география, биология, физика, тарых сабактарын тыбыш методу менен өз эне тилинде окутуу, окуу китептеринин сапаты бир кыйла жакшыртылган.

Түрк-татар мектептеринде эски методго реформа жүргүзгөн окумуштуу-педагогдордун алгачкылары катарында Исмаил Гаспринскийдин атын атоо керек. Ал 1892-жылы Бакча-Сарайда жаңы усул менен ачылган мектептерге арнап “Хивадже Сибян” (мугалим жана бала) деген окуу китебин бастырып, окуучуларды кыска мөөнөттө окуганга, жазганга жана жүзгө чейинки эсепти кошконго, алганга, көбөйткөнгө жана бөлгөнгө үйрөткөн.

Пржевальски уездинин Тоң болушундагы Туурасуу мектебинде мугалим болуп иштей баштаганда Э. Арабаев окуучуларды билимине жараша класстарга бөлүштүрүп, жаңы метод менен окуткан. Анын айрым кемчиликтери болгондугуна карабастан, эски метод менен окутулган мектептерге салыштырганда прогрессивдүү жактары көп болгон. Х. Сарсекеев экөө жазган “Алифба йаки төтө окуу” (Арабаев Э., Сарсекеев Х. Алифба йаки төтө окуу. –Уфа: «Шарк» басмаканасы, 1911. –52 б.) алишпеси да жаңы метод менен окутулган мектептерге арналып түзүлгөн. Анын 26-бетиндеги берилген текстте сабак *кудай, пайгамбар, Мухаммед, периште, акырет, кыямат* жөнүндө түшүнүктөр берүү менен башталат.

Орус-тузем мектептеринин окуу мөөнөтү да ар түрдүү болуп, айылдык жерлерде көбүнчө эки жыл окутулса, экинчи бир жерде төрт жылдык болуп уюштурулган. Бул мектептер үчүн окуу куралдары көбүнчө Н.Ильминский, М.Терентьев, А.Васильев, Г.Ячник, С.Граменицкий, В.Наливкин, М.Оракулов, А.Калинин ж.б. тарабынан улуттук республикаларга арналып жазылган орус тили окуу китептеринен пайдаланылып, андан тышкары кошумча окуу куралдары, көнүгүүлөр жыйнактары, самоучитель (өз бетинче окууга арналган китептер), орусча-өзбекче сөздүктөрдүн саны да улам көбөйө баштайт. Ушунун өзү бул жагынан бир катар иштер аткарылып, орус тилин окутууда кыйла жылыштар болгондугун көрсөтөт.

Революциядан мурунку мындай окуу китептерин жазуунун тарыхы Н.Ильминскийдин аты менен байланыштуу. Анын “Самоучитель русской грамоты для киргизов” деген китеби алгачкы окуу куралы катары мектептерде кеңири пайдаланылган.

Н.И.Ильминский Казандагы котормо комиссиянын төрагасы болуп турганда бир катар окуу китептерин жана методикалык эмгектерди бастырып, орус тилин Поволжье, Казакстанда окутууга

байланыштуу (“Букварь”, “Первоначальные учебники русского языка для нерусских”, “Книга для чтения” ж.б.) китептерди түзүшкөн. Көзү өткөндөн кийин бул жагынан анын баштаган иштерин шакирттери уланткан. Андан кийин Туркестан крайына арналып орус тили боюнча алгачкы окуу китептерин түзүүчүлөрдүн башында М.А.Терентьев турган.

1875-жылы анын Петербургдан басылган “Русская азбука для школ в Средней Азии”, “Руководство для учителей к обучению в школах Средней Азии” деген методикалык көрсөтмөлөрү орус-тузем мектептеринин окутуучуларына арналып түзүлгөн.

Казак элинен чыккан тунгуч педагог-агартуучу И.Алтысарин “Киргизская хрестоматия” (1879) жана “Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку” (1879) деген окуу китептерин биринчилерден болуп жазуу менен казак балдарына орус тилин окутуунун методикалык жана дидактикалык жолдоруна көп көңүл бурган.

М.А.Инамова (История и пути совершенствования учебников по русскому языку для начальных классов узбекской школы: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. –М., 1978, –22 с.) революцияга чейин түрк элине арналган орус тили окуу китептерине талдоо жүргүзүп, анын бир катар орчундуу кемчиликтерин көрсөтүү менен котормо методун сынга алган. Мындай кемчиликтер орус мектептерине арналган улуттук тилдерди үйрөтүүгө да мүнөздүү болгон.

Кийинки жылдары өзбек мектептеринин окуучуларына орус тилин окутууга байланыштуу натуралдык көргөзмө методдор кеңири пайдаланылган. Бул методду негиздөөчүлөрдүн бири К.Д.Ушинскийдин ишин улантуучу, эл агартуу ишинин көрүнүктүү ишмери, орус тили жана арифметика боюнча бир катар окуу китептеринин автору С.М.Граменицкий (1859-1919) болгон. Анын жазган үч окуу китеби тең натуралдык-көрсөтмө методунун негизинде жазылып, ага орус адабиятынын классиктеринин чыгармаларынан үзүндүлөр берилип, жергиликтүү улуттун балдарын алдыңкы орус маданияты менен тааныштырууга көп көңүл бөлүнгөн.

Ырас, кыргыздар орус тилин үйрөнүү менен ар кандай мекемелерде, сот иштеринде, бийлик системасында котормочу болуп иштегени менен, орустарга кыргыз тилин үйрөтүүгө байланыштуу окуу куралдарын, сөздүктөрдү бастырып чыгаруу болгон эмес.

Экинчи бапта («Орус мектептеринин бапталгыч класстары үчүн жазылган кыргыз тили окуу китептеринин калыптанышы жана өнүгүшү») 1924-1930-жылдары басылган кыргыз тили окуу китептери иликтөөгө алынды. 1924-жылы Э. Арабаев жазган “Кыргыз алишпесинин” (Арабаев Э. Кыргыз алишпеси. –Ташкент, 1924. 58 б.) жарык көрүшү кыргыз элинин маданий агартуу турмушундагы чоң окуялардын биринен болду. 1928-жылы Х.Карасаев экөө жазган

“Жаңылык” (Арабаев Э., Карасаев Х. Жаңылык. –Ташкент, 1928. 85б.) алиппесинин мааниси да чоң.

К.Тыныстановдун кыргыз мектептеринин тарыхында биринчи жолу жазган окуу китеби “Эне тилибиз” (Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп) 1928-жылы жарык көрүп, ал кезде кыргыз тили боюнча окуучулар эмес, мугалимдер колго ала турган эч кандай окуу куралы жок болгондуктан, кыргыз тилинин айрым материалдарын ичине камтыган алгачкы окуу китебин жазуу ушул адамдын энчисине туура келген.

Орус мектептеринин башталгыч класстарына арналган кыргыз тилинин окуу китептеринин мазмуну жөнүндө сөз кылуудан мурда ушул класстарда кыргыз тили боюнча кандай материалдар өтүлө тургандыгынын чегин аныктап, оозеки жана жазуу түрүндөгү материалдын көлөмүн белгилеп көрсөтүүнүн мааниси чоң.

Орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн кыргыз тили боюнча түзүлгөн окуулук кыргыз тилинин речтик системасынын ядросун түзө турган эң жөнөкөй нормативдик моделин камтыганы дурус. Бул модель окуучуларда кыргызча речти жаратуунун механизмдерин калыптандырып, эң жөнөкөй речтик байланышка үйрөтөт. Бирок мындай жөнөкөй моделди түзүү окуучулардын эне тилинин речтик байланышка жетишүү үчүн тилдик материалдарды өз ара салыштырып, илимий жактан ишенимдүү түрдө негизделген минимумга таянат. Албетте, бул минимумду тандап алууда экстралингвистикалык, өлкө таануу мүнөзүндөгү материалдар да эске алынууга тийиш.

1925-жылы орустарга арналган алгачкы окуу китеби Т.С.Шонанов (Самоучитель кыргызского языка для русских: (Словарь и грамматика). –Оренбург, 1925. –С.99.) тарабынан казак тилинде жазылса да, кыргыздарга да тиешелүү болгон. Ал бир нече жыл Алматыдагы агартуу институтунда иштеп, казак тилиндеги тажрыйбасына таянып, ушул окуу китебин түзгөн. Ошого байланыштуу биринчи сабакта кыргыз тилинин тыбыштары жөнүндө түшүнүк берилип, *карандаш, бумага, книга, перо, ручка, доска, что, это, ли, да* деген сөздөр кыргызча кандайча которула тургандыгын өздөштүрүп алууну талап кылат. Кийинки көнүгүүлөрдө орус тамгалары менен жазылган кыргызча сөздөрдү туура окуп, анын маанисине түшүнүү зарыл экендиги көрсөтүлөт.

Автордун ою боюнча окуучулар жыл бою 900 сөз үйрөнүүгө тийиш. Бирок анын канчасы зат, сын, сан, ат атооч жана этиш сөздөр боло тургандыгы көрсөтүлгөн эмес. Китепте берилген көнүгүүлөрдүн негизги кемчилиги жалаң гана автор тарабынан тандалган сөздөр болуп, көркөм адабияттардан, элдик оозеки чыгармалардан алган тексттердин берилбегени болуп эсептелет. Мындан тышкары макал-лакап, табышмак-жаңылмачтардын берилбегени да автор тарабынан

кетирилген орчундуу кемчилик катарында көрсөтүүгө болот. Ошого карабастан, казак илим комиссиясы тарабынан эки элге орток окуу китеби биринчи жолу басып чыгарылгандыктан, анын мааниси чоң болуп саналат. Окуучулар кандай болсо да ушу китепти окуу менен, кыргыз тилиндеги көптөгөн сөздөрдүн айтылышын жана жазылышын үйрөнүүгө жетишкен.

Орус мектептеринин башталгыч класстарына арналган кыргыз тили окуу китеби алгачкы жолу А.Шабданов, Е.В.Петровский (Краткий учебник кыргызского языка. –Фрунзе, 1929. –С.38.) тарабынан жазылып, 1929-жылы жарык көргөн. Андай китепти жазууда авторлор орус мектептери үчүн түзүлгөн окуу китептеринин түзүлүш принциптеринен пайдаланып, кыргыз тилин үйрөтүүгө байланыштуу теориялык жана практикалык материалдарды тандап алуу менен кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түшүнүктөрүн өздөштүрүп алсын үчүн ар бир темага арналган көнүгүүлөр берилген. Көлөмү жагынан Т. Шонановдун окуу китебине караганда кыйла аздык кылып, бар болгону 30 сабактын үлгүсү берилип, ар бир сабакка карата сунуш кылынган көнүгүүлөрдө кыргыз тилин үйрөтүүгө байланыштуу бир катар материалдар сунуш кылынган.

Адегенде жыйырмага жакын кыргыз сөздөрүнүн котормосу берилип, анан ошол сөздөрдөн кыргызча-орусча суроо - жооптор, чакан сүйлөмдөрдү түзүүнү талап кылат. Алсак, бешинчи сабакта *бөлмө, үй, уй, жылкы, араба, б, 7, 8, 9, 10, кыз, алар, аял, жаш, бар, эмне, үй бүлө, кичүү* деген сөздөр орусча берилип, ондон ашык атооч жана этиш сөздөр сунуш кылынган. Анан, *Акматтын эмнеси бар? Анын үйү, арабасы, жылкысы, ую бар. Үй бүлөсү канча кишиден турат? Үй бүлөсү жети кишиден турат,* – деген суроо-жооптор жазылган.

Мындан тышкары тигил же бул теманы түшүндүрүү үчүн эч кандай көнүгүүлөр, суроо-жооптор, сүрөт, таблица, схема сыяктуу көрсөтмөлүүлүк берилбегендиктен, китептин жалпы көлөмү 38 беттен гана турат. Анткени бул окуу китеби алдын ала түзүлгөн программага ылайыкталбай, балдар үчүн да, чоңдор үчүн да кыргыз тилин үйрөнүүчүлөргө жардам берүү үчүн алгачкы жолу түзүлгөн, окуу китеби болуп саналат.

Биздин оюбузча шашылыш түрдө жазылгандыктан, орус жана кыргыз тили боюнча басылган китептерден пайдалануу менен гана чектелген. Антпн айтканыбыздын себеби, башка республикалардын улуттук тилин окутууну жакшыртуу боюнча басылган окуу китептери методикалык жактан бай тажрыйбаларга ээ болгондугуна карабастан, мындай окуу китептерин түзүүдө элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнөн, акын-жазуучулардын китептеринен пайдаланып, көлөмү жагынан чакан аңгемелер, суроо-жооптор, тигил же бул темага тиешелүү тексттер, диалогдор берилбей калган. Мында ар бир

сабакка арналып 15-20 сөздүн котормосун жана ага тиешелүү он чакты сүйлөмдөрдү берүү менен китепти окуучулар кызыгып окугандай деңгээлге жеткизе алган эмес.

Материалды аң сезимдүү өздөштүрүүнүн, аны жеңилдетүүнүн жана бекемдөөнүн өбөлгөсү болгон көрсөтмөлүүлүк принциби окуу китебинде эсепке алынган эмес. Мындан тышкары кыргыз тилин өзгө тил катары окутууда анын коммуникативдик багытталышы, окуучунун өз эне тилин туура эсепке алуу жана этномаданий лексиканы киргизүү жагы автор тарабынан этибарга алынбай калган.

Жыйынтыктап айтканда, 1920-жылдары Т.Шонанов, А.Шабданов, Е.В.Петровскийдин европалыктар үчүн жазган кыргыз тили окуу китептеринин көлөмү чектелип, методикалык түзүлүшү жагынан кемчиликтери арбын болгондугуна карабастан, мындай окуу куралдарын жазууга алгачкылардан болуп бел байлоо менен аны кыска мөөнөттө даярдап бергенинин ошол кездеги мактоого татырлык жетишкендик катары кароого тийишпи.

1930-жылдары орус мектептеринин башталгыч класстарына арналган кыргыз тилинин бир катар окуу китептери жарык көрдү. Алардын ичинен эң алгачкылары болуп М.Жаңыбаев (Орус эмгек мектептери үчүн түзүлгөн кыргыз тили окуу китеби. 1-бөлүм. –Фрунзе: Кырмамбас, 1930. –64 б.) түзгөн окуу китеби болуп саналат. Анын биринчи бөлүмү 44 саатка ылайыкталып, окуу, жазуу, диалог, тигил же бул темага арналган көнүгүүлөрдөн турат. Окуучулар үчүн анда бир катар аңгемелер, жомоктор, маданий-агартуу жана коомдук-саясий темада жазылган тексттер, «Манас», «Семетей» эпосторунан алынган үзүндүлөр, мезгилдүү басма сөздөрдөн алынган кызыктуу тексттер бар.

Окуу китебинде бир катар сабактардын үлгүсү, негизги тема боюнча түшүнүктөн тышкары окуучулар менен сүйлөшүүлөр, аз болсо да темалар боюнча көнүгүүлөр, суроо-тапшырмалар сунуш кылынып, ар бир сабактын жыйынтыгы боюнча фонетика, грамматикага байланыштуу эрежелерди кайталагандан кийин үйдөн иштөө үчүн берилген тапшырмалар киргизилген. 7-сабакта *мектеп, терезе, орундук, кампанын* сүрөтүнө карата берилген сөздөрдү окуу, ошого ылайык суроо-жооптор берилип, жыйынтыгы боюнча айрым эрежелерин кайталоо менен окуучулардын билим деңгээлин жогорулатуу үчүн талдоолор жүргүзүлөт.

М. Жаңыбаев жазган китептин экинчи бөлүмү (Орус эмгек мектептери үчүн кыргыз тилинин окуу китеби. 2-бөлүм. –Фрунзе: Кырмамбас, 1930. –80 б.) да ушул жылы басылып, биринчи бөлүмүнөн айырмасы китепке берген материалдар сабактар боюнча бөлүнбөстөн, тематикалык жактан бөлүнгүзүлүп, ага 80 тема берилген. Алсак, 38-темада сын атоочтордун катыштык жана сыпаттык сын болуп бөлүнүшү, зат атоочтор катар келгенде жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөй тургандыгы (темирмеш, темирмештин), өзгөртө турган

болсок, заттык мааниге өтүп кете тургандыгы көрсөтүлгөн.

Окуу китебинде теориялык материал жыш берилип, практикалык багыты солгун. Автор андагы материалды берүүдө илимий жагына көп көңүл бурган. Бул принцип системалуулук жана ырааттуулук принциби менен толук байланышта болушу талапка ылайык. Ошондуктан берилген теманы абдан жакшы өздөштүрүүгө түрткү болуучу көнүгүүлөрдөн кийин гана жаңы материал сунуш кылынышы керек. Теманы мындай жайгаштыруу жөнүндө Ян Амос Коменский: “Все занятия должны располагаться таким образом, чтобы последующее всегда основывалось на предшествующем, а предшествующее укреплялось последующим”- деп көрсөткөн (Коменский Я. А. Избр. пед. соч. -М., 1955. -С.278.).

М.Жаңыбаевден кийинки орус мектептеринин башталгыч класстарына арналган кыргыз тили окуу китебинин сапаты жакшыртылып, аны программага ылайыктап түзүү жагынан көп ийгиликтерге жетишкен автор катары Н.Абрамовдун атын атоого тийишпи.

Анын европалык мектептердин III-IV класстары үчүн жазган кыргыз тили окуу китеби I-жолу 1934-жылы он миң нускада басылган (Абрамов Н.М. Кыргыз тили. Европалык мектептердин III-IV класстары үчүн окуу китеби. –Фрунзе, 1934).

Бул окуу китебинде III, IV класстын окуучулары үйрөнө турган грамматикалык эрежелердин жана лексикалык минимумдардын чегин ажыратып, көнүгүүлөрдүн санын өтө кыскартып жиберген. Сүйлөм, муун, сөз, үндүү, үнсүз тыбыштар, анын бөлүнүштөрүнө, унгу жана мүчөгө бар болгону 16 көнүгүү берилген.

Зат атоочтун сан, жөндөмө, таандык, жак категориясына жана сенек сөздөргө орто эсеп менен экиден гана көнүгүүнүн берилиши башталгыч класстын окуучулары үчүн жетишсиздик кылат. Сын, сан, ат атоочтор, этиштин бөлүнүшү жөнүндө да ушунун эле өзүн айтууга болот. Китепте темага жана текстке байланыштуу сөздүктөрдүн берилбегенин да орчундуу кемчилик катары көрсөтүү керек.

Ошондой болсо да орус мектептеринин III-IV класстарына арналган алгачкы окуу китеби катарында мааниси чоң болуп, кийинки жылы мындай кемчиликтерди кайталабоо үчүн ар бир класста окула турган материалдардын көлөмү көбөйтүлүп өзүнчө окуу китеби катары басылды.

Окуу китебинде фонетика жана грамматика боюнча теориялык маалыматтарды көбөйтпөстөн, практикалык жагынан пикир алышууну биринчи планга коюп, окуучулардын оозеки речин өстүрүүгө өзгөчө көңүл бурганын кубаттоого болот. Ага мисал кылып: «Учурашуу», «Жайында балдар эмне иштешет?», «Биздин мектеп», «Жай мезгили», «Талаада», «Үй айбандары», «Клуб», «Китепкана», «Ашкана», «1-май майрамы», «Бакма канаттуулар» деген тексттерди көрсөтүүгө болот.

Китептин II бөлүмүн окуучулардын сөз байлыгын көбөйтүп,

туура окууга жана мазмунун айтып берүүгө үйрөтүү менен өнөр жайы, айыл чарбасы, совет өкмөтүнүн жетекчилери жөнүндө жана көркөм адабияттан алынган тексттер ээлейт. III бөлүмү окуучулардын сөзүн өстүрүүгө арналып, бир катар көнүгүүлөр, суроо-жооптор сунуш кылынган. Алсак, «Төмөнкү сүйлөмдөрдү жазып, токойдо кандай бактар өсө турганын айтып бергиле», «Бул ангемеден жапайы айбандар жана канаттуулардын аттарын өзүнчө бөлүп жазгыла», «Ушул суроолорго жооп бергиле», «Кыргызстандагы завод-фабрикалардын атын атагыла» деген тапшырмалар берилет. Китептин аягында кыргызча-орусча сөздүктү өздөштүрүү жагы талап кылынган. Ошондой эле кыргыз тилинин фонетика, лексика жана грамматикасынан элементардык маалыматтар берилген. Китептин негизги кемчилиги теориялык маалыматтар ашыкча берилип, тигил же бул темага карата көнүгүүлөргө анчалык көңүл бурулбаганы байкалат. Автордун партиялык позициядагы көз карашын китепте берилген көнүгүүлөрдөн байкоо кыйын эмес. Бул мезгилдеги окуу китептерине мүнөздүү мындай өзгөчөлүктөрү жөнүндө Ф.А.Фрадкин, Л.И.Богомолвалар төмөндөгүдөй пикирди айтышкан: «Именно в 20-е годы были заложены методологические основы конструирования учебников. Как бы впоследствии ни совершенствовались и ни развивались те или иные требования к учебнику, аксиоматика их оставалась неизменной. В каждом советском учебнике должна быть отчетливо выражена классовая партийная позиция автора – таково было первое требование. Конечной целью учебного материала является формирование мировоззрения школьников. Материал учебника должен отражать науку и культуру в их развитии – таково было второе требование к авторам учебников» (Первые концепции советского школьного учебника и их воплощение //Проблемы школьного учебника. Сб. статей. – М.: Просвещение, 1990. – Вып. 19. –С. 353.).

1930-жылдардын аягында орус мектептерине арналган кыргыз тилинин программасын жана окуу китептерин түзүү жагынан көп эмгек сиңирген авторлордун бири Т.Актанов болгон. Ал 1939-жылы орус мектептери үчүн кыргыз тилинин программасын (Башталгыч, толук эмес, орто орус мектептери үчүн кыргыз тилинин программасы. –Фрунзе: Кырмамбас, 1939. –14 б.) жана окуу китебин (Кыргыз тилинин окуу китеби. Орус мектептеринин 5-классы үчүн. –Фрунзе: Кырмамбас, 1939. –104 б.) түзүп, программада кыргыз тилин окутуу кандай көлөмдө бериле тургандыгы, окутуунун жолдору жөнүндө тиешелүү маалыматтар берүү менен I-IV класстын окуучулары кеминде 500-600 сөздү үйрөнүп, өз оюн жаза билүүгө тийиш экендигин көрсөткөн.

Жыйынтыктап айтканда, экинчи бапта бул окуу китептерин иликтөө менен алардын илимий-теориялык жактан жетишкендиктерин, тажрыйба-табылгаларын, кемчиликтерин аныктоого өзгөчө маани берилди. Алар ошол мезгилдин окуу

китептерине коюлуучу талаптар боюнча изилденди. Б.а. бул окуу китептерине киргизилген материалдар, факты-маалыматтардын илимийлүүлүгүнө, ырааттуу жайгаштырылышына, үчүнчү негизги талабы болгон окуу китептериндеги көрсөтмөлүүлүк жана иллюстрациялардын берилишине олуттуу басым жасалды.

Үчүнчү бапта ("1945-1959-жылдары кыргыз тилинин башталгыч класстарына арналган программалары жана окуу китептери") согуштан кийинки жылдары башталгыч класстар үчүн басылган кыргыз тилинин программасы жана окуу китептери ишктөөгө алынды.

Ушул жылдары орус мектептери үчүн кыргыз тили окуу китебин түзүүдө К.Нанасвдин кошкон салымы аз эмес. Анын 1941-жылы басылган окуу китеби (Орустар үчүн кыргыз тилинин окуу китеби. –Фрунзе: Кырмамбас, 1941. –152 б.) кыргыз тили боюнча мекемелердин курсуна келүүчүлөр үчүн түзүлгөн программанын негизинде жазылган автордун биринчи тажрыйбасы болуп, программалык материалдын берилишиде, методикалык жактан түзүлүшүндө орчундуу кемчиликтер кетиргенин өзү белгилеп көрсөткөн.

К.Нанаев 1947-жылдан тартып өмүрүнүн акырына чейин кыргыз жана орус мектептерине арналган бир катар окуу китептерин жазды. Орус мектептеринин 5-6-7-класстарына арналган «Кыргыз тили» 1947-жылы басылып, грамматика, хрестоматия, фонетиканын элементтерин гана эмес, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрү, сүйлөм түзүлүшү, кыргыз тилиндеги аффикстер жана кыргызча-орусча, орусча-кыргызча сөздүктөр берилип, Т.Актановдун ушул класстарга арналган китебинен да пайдаланган.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети тарабынан 1957-жылы 18-апрелде «Орус мектептеринде окуган кыргыздарга милдеттүү түрдө кыргыз тилин окутуу жөнүндө» кабыл алынган токтомуна ылайык башталгыч жана жогорку класстар үчүн кыргыз тили окуу китептерин чыгаруу жагын эл агартуу жана маданият министрлигине милдеттендирген.

Ошондуктан 1958-жылдын сентябрь айына чейин орус мектептеринин 2-10-класстарында окуган кыргыз балдарына арналган кыргыз тилинин программасы түзүлүп, ошого ылайык окуу китептеринин авторлор коллективи бекитилген. Натыйжада 1958-жылы орус мектебинин 2-4-класстарында окуган кыргыз балдары үчүн жаңы окуу китеби түзүлдү (Адиев Ш., Кангелдиев Н. Кыргыз тили: Орус мектептеринин 2-4-класстарында окуп жаткан кыргыз балдары үчүн окуу китеби. –Фрунзе: Кыр. мам. окуу-пед. басмасы, 1958. –260 б.).

Бул окуу китебинин 73 бети II класска, 90 бети III класска, калган 110 бети IV класска арналган. II класста орус тилинде жок *ки, кы, ги, гы, ө, ү*, созулма үндүүлөр, тыбыш жана тамга, алфавит, үндүүлөрдүн жоон жана ичке, үнсүз тыбыштардын жумшак жана

каткалап болуп бөлүнүшү, III класста ким? эмне? деген суроолорго жооп берүүчү сөздөр, жекелик жана көптүк сан, *-лар* мүчөсүнүн өзгөрүшү, жөнөкөй жана татаал сөздөр, жак, таандык, жөндөмө мүчөлөр, аягы *б, в, г, д, ж, ск, кт, нк, нд* тыбыштары менен бүткөн сөздөргө мүчөнүн уланышы өтүлөт.

IV класстарга этиш, анын жөнөкөй жана татаал түрү, чактары, жактары, сүйлөм мүчөлөрү, ээ жана баяндооч, жалаң, жайылма, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, төл жана бөтөн сөз, анын жасалышы, кошмо сүйлөм, анын жасалышы жөнүндө түшүнүктөр берилген. Биздин оюбузча, ириде тыбыштар, алардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү жөнүндө маалымат, андан соң тамга жөнүндө теманын берилиши максатка ылайык келмек.

1950-жылдардын аягында кыргыз тили боюнча басылган илимий-методикалык китептердин саны бир кыйла көбөйүп, башталгыч жана орто мектептерге арналган окуу китептери жаңыртылып түзүлдү. Ушул талаптарга ылайык жаңы программанын негизинде III-IV класстары үчүн жазылган кыргыз тилинин окуу китеби 1959-жылы кайрадан жарык көрдү (Бектенов З., Жаңыбаев М. Кыргыз тили: Учебник для 3-4-классов русской школы. -Фрунзе: Кирг. гос. пед. изд-во, 1959. -С.289).

Жаңы окуу китебинин III класска арналган бөлүмүндө Ким? Эмне? муун, сүйлөм, тыбыш жана тамгалар, баш тамгалар, *кы, гы* тыбыштары, *ж, ө, у, и* тамгалары, созулма үндүүлөр жөнүндө түшүнүктөр берилген. Ал эми окуу сабагында бизди курчап турган табияттын кубулуштарына, жыл мезгилдерине байланыштуу тексттерди окуп, мазмунун айтып берүүгө, сөздүк менен иштөөгө, лексикалык минимумдарын толук өздөштүрүп алууга көп көңүл бурулган.

IV класста жатыш жөндөмөнүн *-да*, чыгыш жөндөмөнүн *-дан*, барыш жөндөмөнүн *-га* мүчөсү, жардамчы сөз (чейин), этиштин *-ба* мүчөсү жөнүндө түшүнүктөр берилип, III класста өтүлгөндөр кайталанат. Ушул темаларды өздөштүрүү үчүн көптөгөн ырлар, аңгемелер, тамсилдер, жомоктор, макал-ылакаптар сунуш кылынып, китептин аягында кыргызча-орусча сөздүктөр берилген.

1958-жылдагы токтомду аткарууга байланыштуу З.Бектенов жана М.Жаңыбаев тарабынан ушул жылы орус мектептеринин III-IV класстарынын программасы иштелип, «Мугалимдер газетасына» жарыяланган (Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу боюнча программалар //Мугалимдер газетасы. 1958. 29-август).

Бул программанын алдына койгон максаты - башталгыч мектепти бүтүргөн балдарга күндөлүк турмушта көп кезиге турган сөздөрдөн түзүлгөн сүйлөмдөрдү үйрөтүү менен аларды колдоно билүү, кыргыз тилинин грамматикасы менен элементардык түрдө тааныштырууга үйрөтүү болуп саналган.

Бул бапта орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн кыргыз тили окуу китептеринин согуштан кийинки

мезгилдеги маанисин, түзүлүшүн, мазмунун талдоо менен алардын айланасындагы ошол учурда басмасөз беттерине байма-бай чыгып турган сын көзкараштар, талаштар, тил идеологиясына партиялык уюмдардын кийлигишүүсү, окуу-методикалык жана илимий иш чараларга да кеңири орун берилди.

Окуу китеби туурасындагы маселе ошол учурда бир тараптуу козголуп келген. Белсемдүү адистер, авторлор, окумуштуулар тарабынан профессионалдык талдоолор эмес, мектеп мугалимдеринин айрым бир пикирлери, окуу китептеринин жетишсиз санда чыгып жатышы, методикалык маанайдагы кемчиликтер, тексттердин тандалышы тууралуу гана сөз болгон. Албетте, талылуу маселеге үстүртөн жасалган мындай мамиле окуу китебин жогору баскычка көтөрө алган эмес.

Ошол учурдагы окуу китептеринин көйгөйлүү маселелери жалпысынан алганда: ашыкча теориялык материалдын жыштыгы, практикалык багыттын солгундугу, тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүктүн төмөндүгү сыяктуу проблемаларды камтыган. Ал проблемалар окуу китебинин принциптеринин туура эсепке алынышынан көзкаранды болгон.

Окуу китебинин дидактикалык принциптери бири-бири менен тыгыз байланышта каралышы керек. Алардын ичинен эң негизгисин илимийлүүлүк принциби. Ал кыргыз тилинин орус мектептери үчүн жазылган окуу китептерине тил илиминин учурдагы жетишкендиктерин эске алуу менен киргизилет. Окуу китебинде берилген маалымат илимде жана практикада текшерилген болушу керек.

Теория менен практиканын байланышта болуу принциби болсо речтик иш-аракет, б.а. оозеки жана жазуу речинин активдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Окуу китебинде бул принцип аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциптери менен тыгыз байланышта каралышы керек. Тил жана ой жүгүртүү бири-бири менен ажырагыс байланышта болгондуктан, башка улуттагы окуучуларга кыргыз тилин үйрөнүү максаты жана үйрөнүү жолдору түшүнүктүү болуусу талапка ылайык. Мектеп окуучусу жаш өзгөчөлүгүнө карабастан ал эмнени, эмне үчүн жана кантип жасап жаткандыгын түшүнүп туруусу зарыл. Бул принцип окуу китебинде жаңы теманын өткөн тема менен логикалык жактан байланышынан, окугандарын кабыл алууда эң башкысын ажырата билгендей болуп берилишинен, негизги жана экинчи даражадагы материалдарды ажыратып берүү жагынан байкалат. Эң аягында, окуу китеби - окутуудагы аң-сезимдүүлүккө, балдардын кыргыз тили боюнча өз алдынча иштөөнүн ыктарын билүүсүнө, өзүнүн сөздүгүн кеңейтүүгө мүмкүндүк алуусуна, үйрөнүп жаткан тилден билим ала жана ал тилде сүйлөй билүүсүн өркүндөтүүгө өбөлгө түзүшү керек.

Жалпы дидактикалык принциптердин ичинен көрсөтмөлүүлүк принциби окуу китебинде туура орун алмайын материалдарды туура

кабыл алуу мүмкүн эмес. Окуу китебиндеги көрсөтмөлүүлүк – материалды аң-сезимдүү өздөштүрүүнүн, аны жеңилдетүүнүн жана бекемдөөнүн өбөлгөсү.

Мындан тышкары кыргыз тилин өзгө тил катары окутууда анын коммуникативдик багыты, окуучунун өз эне тилин туура эсепке алуу, этномаданий лексиканы киргизүү окуу китебинде эсепке алынышы керек.

Жыйынтыктап айтканда окуу китептеринин өз мезгилиндеги кыргыз тилинин экинчи тил катары окутууга кошкон салымы, окуу процессиндеги ордуна байланыштуу мындай **корутунду** чыгарууга болот:

1. Орус мектептерине кыргыз тилин окута баштагандан берки басып өткөн жолунда жетишкен ийгиликтерин жана кемчиликтерин көрсөтүү менен бул жагынан билим жана тарбия берүүнүн улуттук системасы иштелип чыкты.

2. Ушул мезгилдин ичинде республиканын Агартуу Комиссариаты, мамлекеттик илим комиссиясы тарабынан жүргүзүлгөн реформалардын негизинде окуу планы, программа жана окуу китептеринин мазмуну, идеялык багыты өзгөртүлүп, окуу китептеринин сапатын жакшыртууга байланыштуу өткөрүлгөн илимий-практикалык конференциялар, педагогикалык окууларда анын мазмуну аныкталып, андан ары жакшыртуунун жолдору көрсөтүлдү.

3. Архивдик документтерди, эл агартуу иштерин, педагогика жана методиканын тарыхы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча көп эмгектерден пайдаланып, айрым окуу китептеринин жетишкен жана мүчүлүш жактары белгиленди.

4. Башталгыч класстарынын окуучуларына кыргыз тилин окутууну өркүндөтүүгө байланыштуу окуу китептеринин мазмунун, көлөмүн, полиграфиялык жагынан жасалгаланышын жакшыртып, анын мазмунун жаңылоого көңүл бурулбай, автордун партиялык позициядагы көзкарашы биринчи орунга чыгарылган. Улуттук кызыкчылык жана көрсөтмөлүүлүккө маани берилген эмес. Айрым сабактардын иштелмелерин, грамматикалык талдоонун түрлөрүн колдонуу менен окуучулардын сөзүн өстүрүү, оозеки сүйлөшүүнү, адабий тилдин нормаларын терең өздөштүрүүгө багыт берген алдыңкы тажрыйбалардан пайдаланып, өз улутун, Ата Мекенин, тилин, туулган жерин урматтап сыйлаган, ардактаган улуттук патриотизмге тарбиялоо окуу китептеринде борбордук орунду ээлеген эмес.

5. Окуучулар класста жана мектептен тышкаркы убакта бири-бири менен аралаш жүрүп, кыргызча сөздөрдү бат үйрөнүшөт. Анткени орус класстарынын окуучулары үчүн кыргыз тили чет тилиндей эмес. Анын үстүнө кыргыз алфавити орус графикасынын, орус алфавитинин негизинде түзүлгөндүктөн, окуучулар кыргыз тилинин алфавити менен негизинен тааныш. Ушул жагдай кыргыз

тилин кызыгуу менен өздөштүрүүгө шарт түзбөй койбойт. Ошондой эле орус класстарындагы кыргыз балдары үчүн түзүлгөн окуу китептеринде кыргыз тили өз эне тили экендиги, улуттук кызыкчылыгы эсепке алынышы керек эле.

6. Орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн кыргыз тилинин болжолдуу талаптары болбогондуктан, ошол кезде орус мектептерине арналган кыргыз тили окуу китептери белгилүү бир системага келтирилген эмес. Окуу китебинин көлөмүн, лексикалык, фонетикалык, грамматикалык минимумдарын так белгилөө менен программа жана окуу китептеринин мазмунун толук берүү үчүн андагы ашыкча берилген материалды кыскартып, турмуш менен байланышын жакшыртууда мындай талаптардын болушу өтө зарыл.

7. Орус мектептерине арналган кыргыз тили окуу китептеринин окуу материалынын мазмунун аныктоодо диссертациялык иште көрсөтүлгөн принциптерден тышкары жетектөөчү принцип катары - коммуникативдүүлүк принциби негизги орунду ээлөөгө тийиш. Бул принцип көнүгүүлөр системасы аркылуу ишке ашырылат. Окутуунун коммуникативдик багытталышына окуу китептеринде орун аз берилип, анын ордуна “тексттеги сөздөргө тамгаларды же морфемаларды койгула” же болбосо жалгыз гана “тыныш белгилерин койгула” деген сыяктуу көнүгүүлөр сунуш кылынган. Албетте, мындай көнүгүүлөр таптакыр болбосун деген ойдон алыспыз. Алар орду менен, көрсөтүлгөн минимумдун чегинде берилиши керек. Орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн түзүлгөн окуу китептеринде оозеки көнүгүүлөр жазуу түрүндөгүсүнө караганда басымдуулук кылышы талапка ылайык.

Ал эми биз талдаган окуу китептери кыргыз тилинде маектешүүгө үйрөтпөй, кыргыз тилинин системасын окутууга көбүрөөк ылайыкталган.

Оозеки монолог кебинин ийгиликтүү болушу үчүн белгилүү төмөндөгүдөй жагдайлар, шарттар берилиши керек: темасы, тил материалы, кырдаалы, стимулу, адресаты. Б.а. окуучу эмне айтууну, кантип айтууну, кимге, кайда жана эмне максат менен айтууну билиши керек.

Жыйынтыктап айтканда, 29-60-жылдардагы орус мектептери үчүн жазылган кыргыз тили окуу китептеринин түзүлүшү, мазмуну, дидактикалык негиздерине терең талдоо жүргүзүү аркылуу өз мезгилиндеги кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга кошкон салымын, окуу процессиндеги ордун, алардагы бүгүнкү күндүн окуу китептеринин сапатын жакшыртууга көмөк көрсөтүүчү алгылыктуу жактарын ачып, пайдаланууга сунуш кылууга аракет жасалдык.

Диссертациянын корутундусунда иште козголгон проблемалар кыскача жыйынтыкталды.

Диссертация боюнча жарыяланган эмгектер:

1. Орус мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери //Вестник Исык-Кульского университета. -1999. -№3. -41-45-б.
2. Орус мектептеринин «Кыргыз тили» окуу китебине коюлуучу талаптар //Кыргыз тили жана адабияты. -2000. -№1. -93-97-б.
3. Азыркы кездеги лингводидактикадагы сөз проблемасына карата //Вестник Исык-Кульского университета. -2000. -№4. -154-158-б.
4. Сөз жана анын мааниси //Материалы научно-практической конференции, посвященной 60-летию образования Исык-Кульского государственного университета им. К.Тыныстанова, часть I. -2001. -124-133-б.
5. Кыргыз тилинин лексикасын окутуу максатында иреттеп жазып чыгуунун айрым маселелери //Материалы научно-практической конференции, посвященной 60-летию образования Исык-Кульского государственного университета им. К.Тыныстанова, часть III. -2001. -117-124-б.
6. Орус мектептеринин башталгыч класстары үчүн жазылган алгачкы кыргыз тили окуу китеби //Педагогика. -2003. -№1. -145-149-б.
7. Орус мектептерине арналган кыргыз тили окуу китептеринин тарыхынан //Педагогика. -2003. -№1. -150-154-б.
8. И.Арабаев – илим комиссиясынын төрагасы //Эл агартуу. -2003. -№7-8. -51-57-б.
9. Орус мектептериндеги кыргыз тили окуу китептеринин тарыхы жана өркүндөтүлүшү. (Методикалык колдонмо 4,5 б.т.). -Каракол, 2003.
10. Орус мектептериндеги кыргыз тили окуу китептеринин тарыхы. (Методикалык колдонмо 3,5 б.т.). -Каракол, 2003.
11. Орус мектеби үчүн кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн айрым маселелери //Вестник Исык-Кульского университета. -2004. -№10. -134-138-б.
12. Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу жөнүндө //Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. -2004. Серия 1. Чыгарылышы 3. -191-193-б.

Аннотация

Орус мектептеринин башталгыч класстарына арналган кыргыз тили окуу китептеринин илимий-методикалык негиздери

Диссертацияда 1960-жылга чейинки орус мектептеринин башталгыч класстарына арналган кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну жана структурасы иликтөөгө алынды.

Изилдөөдө орус мектептери үчүн түзүлгөн окуу китептеринин жарык көрүү тарыхы, алгачкы окуу китептери, алардын лингвистикалык жана дидактикалык жактан жабдылышы, окутуу ишиндеги орду жана мааниси тууралуу факты-материалдарга, ал боюнча жарык көргөн илимий-методикалык эмгектерге таянуу менен жалпылаштыруу аркылуу кеңири мүнөздөмө берилет.

Диссертацияда революцияга чейинки окуу иштери жана окуу китептеринен тартып, өткөн кылымдын 60-жылдарына чейинки бардык окуулуктар талдоого алынат.

Окуу китептери менен катар эле окуу программалары да иликтөөгө тартылып, алар боюнча конкреттүү мүнөздөмө жана тыянактар чыгарылат.

Изилдөөдө биринчи жолу кыргыз тили боюнча орус мектептери үчүн жазылган окуу китептерин иштеп чыгуунун калыптанышы, өркүндөтүлүшү, өзгөчөлүктөрү тууралуу илимий-методикалык жалпылоолор, тыянактар чыгарылат.

Иш окуу китептеринин тарыхы, өнүгүү эволюциясы, алардын түзүлүшү, дидактикалык жактан жабдылышы, жалпы эле окуу китептеринин теориясы боюнча бир катар негиздүү да, тыянактуу да маалыматтарды бере алат.

Диссертацияда ошондой эле орус мектептерине арналган окуу китептеринин сапатын жогорулатуу, учур талабына шайкеш иштетип чыгышына көмөк көрсөтүүчү ой-сунуштар, корутундулар да берилген. Тактап айтканда, окуу китебинин структурасы, материалдын берилиши, сөздүк иштери, көнүгүү жумуштары, полиграфиялык жабдылышы ж.б. маселелер боюнча да айрым маалыматтарды бере алгандыгы менен бааланат.

Аннотация

Научно-методические основы учебников по кыргызскому языку для начальной русскоязычной школы

Диссертация посвящена комплексному анализу учебников кыргызского языка для начальных классов русскоязычной школы изданных до 1960 года. Впервые исследован процесс создания и развития учебников, дана характеристика особенностей их структуры.

Аналізу подвержено качественное содержание учебников, определена их роль в процессе получения знаний, отмечены их положительные и отрицательные стороны.

Особое внимание уделено проблеме повышения эффективности знаний, использованию достижений современной науки и профессионального опыта при составлении учебников по кыргызскому языку.

Диссертация имеет определенную практическую ценность для исследователей истории преподавания кыргызского языка в начальных классах русскоязычной школы, а также для составителей учебных материалов.

В исследовании сделан вывод о том что, без учета истории развития, появления, поэтапного роста учебников, а также нынешнего их функционирования невозможно выявить основные критерии составления учебников.

В диссертации изложены научно-теоретические выводы исследования, новые аспекты разработки учебников, определены основные требования по их составлению и изложению материала, учет возрастных особенностей, личности учащихся, а также исследованы способы подача минимумов, связь теории с практикой, полиграфическое оформление учебника, все эти факторы являются прямыми показателями соответствия или несоответствия необходимому уровню учебников, а также их качества.

ANNOTATION

Scientific and methodological basis of Kyrgyz Language textbooks for Russian Schools

The dissertation contains complex analysis of Kyrgyz languages textbooks for Russian elementary classes, which were published before 1960.

The dissertation shows the process of establishing and developing of the textbooks and characteristics of their properties and structures.

The main attention is given to the problem of increasing the educating effectiveness by using modern science and enriching experience in preparing Kyrgyz language textbooks.

The dissertation possesses a certain value for researchers of theory of teaching Kyrgyz language in elementary Russian classes and their authors.

The conclusion is that, without taking into account the history of the textbooks and their present functioning, it is impossible to explore the main criteria of compiling educating materials.

The dissertation carries out scientific and theoretical solution, innovation concerning the explanation of textbooks, presents the main requirements in compiling the textbooks, material explanation, logicity, age peculiari ties, touches upon the use of minimum, interrelation between theory and practice, polygraphical design which is considered to be the direct example of exact book printing and establishment.

Форматы 60x84¹/₁₆. Көлөмү 1,4 б.т.
Заказ №175. Нускасы 100.

К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды
Тел.: 27716

720360, Каракол шаары, Абдрахманова 103.